

Науковий вісник Чернівецького університету імені
Юрія Федьковича: Історія. – № 1. – 2024. – С. 96–102
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. – № 1. – 2024. – pp. 96–102
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2024.58.96-102>
hj.chnu.edu.ua

УДК: 94:342.71:172.12(38-25) «-09/-05»

© Оксана Вар'ян* (Запоріжжя)

ІДЕАЛЬНИЙ ГРОМАДЯНИН У КОЛЕКТИВНИХ УЯВЛЕННЯХ АФІНЯН КЛАСИЧНОГО ПЕРІОДУ

Розглянуто колективні уявлення афінян про образ ідеального громадянина у класичний період на матеріалі писемних джерел (промов ораторів, епіграфіки – епітафій та гоноративних написів). Гоноративні написи розподілено за двома групами. До першої групи віднесено такі, що характеризували афінських громадян, котрі обіймали посади в управлінні державою. У другу групу виокремлено декрети із вшанування осіб за відправлення посад, пов'язаних із релігійними культами. Визначено, що у публічній комунікації для характеристики громадян застосовувались «формули», які у суспільній свідомості відповідали позитивному або негативному образу людини. У прагненні засвідчити доброчесність особи, промовці або автори написів звертались до тих якостей людини, котрі відповідали пануючому в соціумі образу взірцевого доброчесного громадянина.

Ключові слова: колективні уявлення, поліс, класичний період, ідеальний громадянин, доброчесність.

Oksana Varian (Zaporizhzhia)

THE IDEAL CITIZEN IN THE COLLECTIVE PERCEPTIONS OF ATHENIANS DURING THE CLASSICAL PERIOD

Abstract. The collective perceptions of Athenians about the image of the ideal citizen during the classical period have been considered based on written sources (speeches of orators, epigraphy – epitaphs and honorific inscriptions). The representativeness of these types of sources is explained by the fact that they were aimed at the direct perception of Athenians, and therefore had to correspond to the social factors inherent in the collective consciousness (morality, customs, norms of behavior, etc.).

It has been noted that an essential element of the orators' speeches was the characterization of the person who was to be justified or condemned by the dicasts: the person's origin and upbringing; their moral and ethical qualities; proper and conscientious fulfillment of civic duties (political, military, economic); distinctions in activities for the benefit of the polis (both the individual and their family members). The honorific inscriptions are divided into two groups. The first group includes those that characterized Athenian citizens who held positions in the state administration. The decrees praise them for their virtue and justice shown towards the Boule and the Athenian people; for fulfilling their duties according to justice and laws. The second group comprises decrees honoring individuals for performing positions related to religious cults. Such officials were honored for their justice, love for the god and the Athenian people, and piety. It is pointed out that epitaphs on common graves of fallen warriors, similar to speeches, emphasized the valor and feats of the deceased. Inscriptions on the stelae of individual Athenian graves contained descriptions of the moral and ethical image of the citizen.

* заступниця директора КЗ «Запорізький обласний центр охорони культурної спадщини» ЗОР.

Deputy Director, Zaporizhzhia Regional Center of the Protection of Cultural Heritage.
orcid.org/0000-0001-8380-2874
e-mail: melital6@ukr.net

In conclusion, the author suggests that the characteristics of a citizen used in the orators' speeches and inscriptions corresponded to the archetypal image of a virtuous citizen present in the consciousness of the Athenians.

Keywords: *collective perceptions, polis, classical period, ideal citizen, honesty.*

Розширення методологічного інструментарію сучасної історичної науки дозволило суттєво урізноманітнити «поле досліджень», зокрема в галузі антикознавства, та звернутись до таких актуальних на сьогодні питань, як колективні уявлення, колективна ідентичність і колективна свідомість, функціонування колективної пам'яті у стародавніх греків. До перших досліджень світогляду стародавніх греків учені відносять роботу Я. Буркхардта «Історія грецької культури»¹. П. Гіро звертав увагу на специфіку характеру афінян². На початку ХХ ст. вивченням моральної свідомості афінян у різні періоди античності займався Т.Ф. Зелінський³. У другій половині ХХ ст. мислення стародавніх греків вивчали Ж.-П. Вернан, П. Відаль-Наке і Н. Лоро^{4,5,6}. У сучасній історіографії аналізу колективної пам'яті еллінів присвячено статтю М. Фрагулак⁷; зв'язку колективної пам'яті й афінських написів – роботу П. Лоу⁸. Питання функціонування соціальної пам'яті досліджувались Дж. Ма⁹, Б. Стейнбок¹⁰, Е. Гаррісом¹¹, М. Каневаро¹². Навколо розгляду окремих проявів уявлень або «форм мислення» афінян класичного періоду зосереджені статті дослідників, зібрані у колективній монографії за редакцією Е. Кліфорд і Х. Бакстона¹³. Авторка одного з розділів книги – Л. Лазар декларувала метою своєї роботи дослідження впливу публічних написів на творення «мислення демосу», називаючи їх «епіграфічною конструкцією самоідентичності через мислення». Написи «виникли як результат думки, репрезентували думку і, можливо, намагались вплинути на мислення людей»¹⁴. Подібні засновки використовуємо у пропонованій статті для аналізу зафіксованих у промовах ораторів й епіграфіці «формул», котрі визначали колективні уявлення афінян про доброчесність громадянина.

Дослідження колективних уявлень афінян про образ ідеального громадянина засновується передусім на використанні писемних джерел. Найбільш репрезентативними у цьому контексті є промови аттячних ораторів, а також епіграфіка – епітафії й гоноративні написи; спрямовані на безпосереднє сприйняття афінянами, вони мали відповідати властивим колективній свідомості соціальним факторам (моралі, звичаям, нормам поведінки та іншим).

Становлення колективної свідомості й ідентичності афінян наприкінці архаїчного – на початку класичного періоду давньогрецької історії відбувалось паралельно утворенню громадянського колективу, під впливом демократичних трансформацій поліса. Політичні процеси VI ст. до н.е. обумовили поширення на демос ціннісних й морально-етичних категорій, притаманних аристократичному суспільству архаїчної доби¹⁵. Сприяли цьому й реформи Клісфена і Перікла, які законодавчо закріпили суспільно-політичну рівність усіх афінян за походженням¹⁶.

Колективні уявлення про громадянську доброчесність найбільш повно представлені у судових промовах ораторів Лісія¹⁷, Демосфена¹⁸, Ісократ¹⁹, Есхіна²⁰, Гіперіда²¹, Дінарха²², Лікурга Афінського²³. Обов'язковим елементом таких виступів була характеристика особи, яку мали виправдати або засудити дикасти: походження й виховання людини; її морально-етичні якості; належне й сумлінне виконання громадянських обов'язків (політичного, військового, економічного характеру); відзнаки у діяльності на благо поліса (самої особи, а також представників її роду). Створюючи перед співгромадянами-суддями образ людини, промовці апелювали до цінностей, котрі поділялись або засуджувались соціумом. Тому Гіперід зазначав, що співгромадяни легко можуть визначити, хороша людина чи погана, оцінивши спосіб її життя не лише із заслуханої розповіді, а й на підставі уже відомої суспільству інформації (фактично мова йде про звернення до колективної пам'яті афінян, у котрій могли бути зафіксовані спогади про обрання особи на посаду й звітування після виконання покладених на неї обов'язків, виступи її перед народом у еклесії, участь у судових тяганинах, повідомлення про нагороди або покарання, чутки)²⁴. Досить часто оратори звертались до своїх слухачів із закликом «згадати»: героїчні вчинки старших поколінь^{25,26,27}; чутки, які розповсюджувались про людину²⁸; спосіб життя людини^{29,30,31}; закони^{32,33,34}; події з минулого та попередні рішення афінського народу^{35,36,37}.

Виразною у цьому контексті є, зокрема, XVIII промова Лісія, котра розпочинається із акцентування уваги промовцями до того, якими людьми є вони самі та якими людьми були їхні

предки. Промовець апелює до суспільної пам'яті співгромадян: його предки були шановані афінянами; неодноразово піддавались небезпекам, відстоюючи збереження поліса і демократію; неухильно й відповідально виконували усі літургії та повинності; обіймали високі посади³⁸. У іншому виступі промовець апелює до відзнак представників свого роду, зокрема до значних витрат батька на виконання літургій, котрі перевищували витрати на власні потреби³⁹. Подібними є й аргументи на свій захист іншого афінянина. Відданість демократичному ладу він доводив тим, що його видатки на повинності й літургії перевищували покладені на нього державою обов'язки; він не вчинив злочинів проти демократії та прагнув бути добрим громадянином⁴⁰.

Яскравий образ вірцевого громадянина і його антипода – людини, котра не заслуговує вважатись доброчесною, змальований Демосфеном у його промові проти Мідія. Зразковим афінянином оратор представив Алквіда (підкресливши справедливість його вигнання за протиправний вчинок): він мав благородне походження; уславлений діяннями на користь поліса прашурів; власні блискучі перемоги у агонах і позитивний досвід участі у воєнних кампаніях міста на високих посадах. Не менш достойним громадянином постає й сам Демосфен, котрий раніше усталеного віку почав витрачати свої статки на літургії й повинності. Антипод у промові оратора Мідій – він не має поваги до афінського народу⁴¹. У «Егінській промові» Ісократ до переваг промовця віднесено статус його предків, котрі вирізнялись походженням і статками; їхній визначний статус доповнювався обійманням високих посад, сплатою значних за обсягом податків, пишним виконанням хорегій та інших літургій⁴².

Для громадян, котрі не вирізнялись значними статками, доброчесність вимірювалась, як правило, сумлінним виконанням повинностей, передусім військової. Таким названий бідняк Стратон; у заслугу йому поставлена участь у всіх військових кампаніях, котрі припали на його молоді роки⁴³. Мірилом виступало також те, що демот приніс полісу користь і не заподіяв жодної шкоди⁴⁴.

Вірцева характеристика надавалась у промовах на честь громадян, котрі віддали своє життя під час виконання військового обов'язку та були удостоєні публічного поховання за державні кошти. У корпусах промов ораторів до названого жанру належать виступи, авторство яких асоціюють із Лісієм, Демосфеном, Гіперідом (питання авторства промов у цій статті залишимо поза увагою як безпосередньо не пов'язане із предметом викладу). У поховальній промові на вшанування афінян, котрі загинули під час Коринфської війни, оратор від початку декларує своїм завданням якнайкраще представити звитягу (доброчесність) полеглих («ἀνδρῶν ἀρετήν»); звитяга (ἀρετή) є підставою для їх прославлення. Запорукою доброчесності воїнів стали благородні походження і мислення (світоглядні орієнтири) їхніх прашурів, а отже й їх самих; славні подвиги воїнів постають продовженням досягнень попередніх поколінь, на прикладах яких виховувались афіняни⁴⁵. Відвагу полеглих уславлює й поховальна промова Демосфена. У виступі наголошено на походженні, належному вихованні й способі життя загиблих. Акцент на походженні є відображенням суспільно-політичних та ідеологічних змін, що втілились у колективних уявленнях афінян класичного періоду. Благородство походження трактувалось не стільки на підставі аристократичності роду, скільки на можливості простежити родовід – довести одвічну приналежність до афінян. Підґрунтям для мужності полеглих стали притаманні їхнім прашурам благородство, відважність і справедливість. Промовцем відзначено виховання цих громадян – опанування наук відповідно до їхнього віку⁴⁶. Так само Гіперід уславлював звитягу й відповідність славі прашурів воїнів, котрі віддали своє життя під час Ламійської війни. Їх вирізняло благородне походження (охарактеризоване подібно до попередньої промови як належність до афінської громадянської общини); хороше виховання; служіння інтересам поліса⁴⁷.

Оцінка доброчесності співгромадян відбувалась за результатами виконання ними обов'язків перед полісом – участі в управлінні державою, служби у війську, реалізації літургій. Наявність чеснот у осіб, що виконували посадові обов'язки, визначалась якістю їх виконання та декларувалась у «формулах», які відсилали до дотримання справедливості, шанування законів, любові до народу. Стели із гоноративними декретами, встановлені у публічних місцях, мали привертати увагу оточуючих та формувати їхню колективну пам'ять.

До першої групи почесних декретів відносимо такі, що характеризували афінських громадян, котрі обіймали посади в управлінні державою. Так, напис IG II/III³ 1, 306 вшановував булевтів та

інших магістратів Буле за доброчесність і справедливість, виявлені щодо Буле й афінського народу («ἀρετῆς ἔνεκα καὶ δικαιοσύνης τῆς εἰς τὴν βουλὴν καὶ τὸν δῆμον τὸν Ἀθηναίων»). Інший декрет пропонував увінчати магістратів за те, що вони виконували свої обов'язки добре й з дотриманням справедливості «καλῶς καὶ δικάϊως ἐπεμελήθησαν» (IG II/III³ 1, 311)⁴⁸. У чотирьох постановах, виданих філами, вказано, що вшановані ними магістрати добре і справедливо («καλῶς [κ]αὶ δικάϊως») виконували свої обов'язки, тому необхідно похвалити їх за доброчесність і справедливість («ἀρετῆς ἔνεκα [α καὶ δι]καιοσύνης») (IG II/III³ 4, 76)⁴⁹.

Почесний декрет 336/335 р. до н.е. декларував нагороди секретарю Ради й народу Філею за його доброчесність і справедливість «ἀρετῆς ἔνεκα καὶ δικαιοσύνης», добру й відповідну законам роботу «καλῶς κ]αὶ κ[ατὰ τοὺς νόμους»; його помічники увінчувались за виконання обов'язків відповідно до справедливості та законів «ὅτι δικάϊως καὶ κατὰ τοὺς νόμους»–[ς]. Декрет IG II/III³ 1, 327 пропонує запровадити почесні особам, які обіймають певну посаду, аби вони прагнули прославитись завдяки дотриманню законів та відстоюванню інтересів афінського народу. Формулу «згідно із законами» («κατὰ τοὺς νόμους») містить й декрет щодо почесей магістрату, датований близько 345-320 рр. до н.е. (IG II/III³ 1, 323). Афінського анаграфіа Каллікрата, котрий записував документи й загалом виконував свою роботу добре і справедливо («καλῶς καὶ δικάϊως»), пропонувалось увінчати за його доброчесність і справедливість щодо Буле й афінського народу «ἀρετῆς ἔνεκα καὶ δικαιοσύνης τῆς εἰς τὴν βουλὴν [κ]αὶ τὸν δῆμον» (IG II/III³ 1, 469)⁵⁰.

У другу групу виокремлюємо декрети із вшанування осіб за відправлення посад, пов'язаних із релігійними культами. Почесті Фанодему мали бути надані за його хороший і честлюбний підхід до підготовки законів щодо вшанування бога Амфіара (καλῶς καὶ φιλοτιμίως νενομοθέτηκεν περὶ τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀμφιαράου») (IG II/III³ 1, 348). Подібно декрет IG II/III³ 1, 355 передбачав похвалу для керівників змагань на честь бога Амфіара за виявлені ними справедливість, любов до бога та афінського народу («δικαιοσύνης ἔνεκα καὶ φιλοτιμίας τῆς πρὸς τὸν θεὸν καὶ τὸν δῆμον τὸν Ἀθηναίων»). Жрець культу Асклепія Андрокл служив на своїй посаді добре і благочестиво («καλῶς καὶ εὐσεβῶς») (IG II/III³ 1, 359)⁵¹. Почесті гіропеям були надані декретом 344/343 р. до н.е. за їх справедливість («δικαιοσύνης ἔνεκα») (IG II/III³ 4, 74); постановою 325/324 р. до н.е. за їх доброчесність та справедливість («ἀρετῆς ἔνεκα καὶ δικαιοσύνης»), виявлені щодо Буле та народу (IG II/III³ 1, 369)^{52,53}.

Епітафії відтворювали нормативний ідеалізований образ афінського громадянина⁵⁴. Написи на спільних похованнях загиблих воїнів, подібно до промов, акцентували увагу на звитязі й подвигах полеглих. Прикладом є монумент на честь загиблих на війні, датований бл. 447 р. до н.е. За довгим переліком імен міститься напис про те, що полегли втратили у битві молодість, однак звели цим пам'ятник своїй доброчесності («ἀρετῆς») (IG I³ 1162)⁵⁵.

На відміну від колективної комеморації, стели на похованнях окремих осіб містили більш індивідуальну характеристику морально-етичного образу громадянина. Найбільш поширеними є згадки про уособлення людиною доброчесності (арете), поміркованості (софросюне), справедливості й мудрості⁵⁶. Напис на намогильній стелі Афенокла (перша чверть IV ст. до н.е.) згадує благородність похованого, його доброчесність та благі діяння⁵⁷.

Встановлення почесної стели або статуї у публічному просторі сприймалось афінянами вагомими формами пам'ятання про чесноти й вчинки людини. Зміна суспільної думки про громадянина могла вплинути на рішення щодо подальшої долі встановлених на його честь пам'ятників. Опис такої ситуації містить промова Лікурґа Афінського: статую засудженого за зраду Гіпарха, встановлену на Акрополі, зняли й розплавляли, а на виготовленій з її матеріалу стелі викарбували імена зрадників⁵⁸. Дослідниця епіграфіки та грецької політичної історії П. Лоу висловила думку про те, що попри «фундаментальний» вигляд вирізьблених на камені написів, стели демонструють динамічність колективної пам'яті афінян: написи могли бути змінені або видалені в силу певних обставин⁵⁹.

Отже, колективні уявлення афінян V – IV ст. до н.е. про образ ідеального громадянина знайшли відображення у писемних джерелах відповідного періоду. Публічний характер промов ораторів, а також написів (епітафій і почесних декретів) дозволяє припустити, що в них застосовувались такі характеристики громадянина, котрі відповідали наявному у свідомості афінян архетипному образу доброчесного громадянина. Взірцевий громадянин вирізнявся доброчесністю, проявами якої

були: походження; сумлінне виконання обов'язків перед полісом (відповідно до віку й статків); дотримання справедливості щодо держави й співгромадян; відстоювання інтересів і вигоди полісної общини; звияга у захисті поліса й демократії; інші вчинки, котрими громадянин приносив користь державі.

¹ T. Joho, *Burckhardt and Nietzsche on the Agōn: the dark luster of ancient Greece*, in «Conflict and Competition: Agon in Western Greece», Fonte Aretusa, 2020, p. 267-288.

² П. Гиро, Частная и общественная жизнь греков [Private and public life in ancient Greece], Санкт-Петербург, 1913, 100 с.

³ Ф. Зелинский, *История античной культуры* [The history of ancient culture], Санкт-Петербург, 1995, 380 с.

⁴ Ж.-П. Вернан, *Происхождение древнегреческой мысли* [Origins of Greek thought], Москва, 1988, 224 с.

⁵ П. Видаль-Накэ, *Черный охотник. Формы мышления и формы общества в греческом мире* [The Black Hunter: forms of thought and forms of society in the Greek World], Москва, 2001, 419 с.

⁶ N. Loraux, *The invention of Athens. The funeral oration in the classical city*, Harvard University Press, 1986, 479 p.

⁷ M. Fragoulaki, *Introduction: collective memory in Ancient Greek culture: concepts, media and sources*, in «Histos. Supplement», 2020, vol. 11, p. IX-XLIV.

⁸ P. Low, *Remembering, forgetting, and rewriting the past: Athenian inscriptions and collective memory*, in «Histos. Supplement», 2020, vol. 11, p. 235-268.

⁹ J. Ma, *City as memory*, in «The Oxford handbook of Hellenic studies», Oxford, 2009, p. 248-259.

¹⁰ B. Steinbock, *A lesson in patriotism: Lysurgus' against Leocrates, the ideology of the ephebia, and Athenian social memory*, in «Classical Antiquity», 2011, vol. 30, no. 2, p. 279-317.

¹¹ E. Harris, *Herodotus and the social context of memory in Ancient Greece: the individual historian and his community*, in «The Power of the Individual: Studies in Honor of John K. Davies», 2018, p. 79-113.

¹² M. Canevaro, *Memory, the orators, and the public in fourth-century BC Athens*, in «Greek memories: theories and practices», Cambridge, 2019, p. 136-157.

¹³ *The imagination of the mind in Classical Athens. Forms of thought* / Eds. by E. Clifford, X. Buxton, Routledge, 2023, 344 p.

¹⁴ L. Lazar, *An imagined and imagining demos in Athenian public inscription*, in «The imagination of the mind in Classical Athens. Forms of thought», 2023, p. 126.

¹⁵ Л. Маринович, *Античная и современная демократия: новые подходы к сопоставлению* [Ancient and modern democracy: new approaches to comparison], Москва, 2007, с. 61-66.

¹⁶ L. Asmonti, *Gentrifying the demos: aristocratic principles and democratic culture in Ancient Athens*, in «Study Classici Orientali», 2015, vol. 61, p. 57-72.

¹⁷ Lysias, *Orationes*, Cambridge, 1930, 244 p.

¹⁸ Demosthenes, *Orationes*: in 7 vol., London, Cambridge, 1926-1939.

¹⁹ Isocrates, *Orationes. Letters*: in 3 vol., London, Cambridge, 1928-1929, 1945.

²⁰ Aeschines, *The speeches of Aeschines*, Cambridge, 1968.

²¹ Hyperides, *Orationes. Minor attic orators*: in 2 vol., London, Cambridge, 1962, vol. 2, p. 370-605.

²² Dinarchus. *Orationes. Minor attic orators*: in 2 vol., London, Cambridge, 1962, vol. 2, p. 165-325.

²³ Lysurgus, *Orationes. Minor attic orators*: in 2 vol., London, Cambridge, 1962, vol. 2, p. 9-157.

²⁴ Hyperides, *Orationes. Minor attic orators*, I. Fr. IVb. 14-18.

²⁵ Dinarchus. *Orationes. Minor attic orators*, I. 37.

²⁶ Aeschines, *The speeches of Aeschines*, III. 152.

²⁷ Isocrates, *Orationes. Letters*, VI. 99.

²⁸ Aeschines, *The speeches of Aeschines*, I. 130.

²⁹ Aeschines, *The speeches of Aeschines*, I. 195.

³⁰ Demosthenes, *Orationes*, LVIII. 66.

³¹ Isocrates, *Orationes. Letters*, XII. 8.

³² Aeschines, *The speeches of Aeschines*, I. 160.

³³ Aeschines, *The speeches of Aeschines*, III. 31.

³⁴ Demosthenes, *Orationes*, XX. 159.

- ³⁵ Demosthenes, *Orationes*, I. 155.
- ³⁶ Demosthenes, *Orationes*, LIX. 104.
- ³⁷ Isocrates, *Orations. Letters*, VI. 52.
- ³⁸ Lysias, *Orationes*, XVIII. 1-7.
- ³⁹ Lysias, *Orationes*, XIX. 9-10.
- ⁴⁰ Lysias, *Orationes*, XXV. 12-17.
- ⁴¹ Demosthenes, *Orationes*, XXI. 143-157.
- ⁴² Isocrates, *Orations. Letters*, XIX. 36.
- ⁴³ Demosthenes, *Orationes*, XXI. 95.
- ⁴⁴ Lysias, *Orationes*, III. 45-47.
- ⁴⁵ Lysias, *Orationes*, II. 12, 21, 69.
- ⁴⁶ Demosthenes, *Orationes*, LX. 1-17.
- ⁴⁷ Hyperides, *Orationes*, VI. 1-9.
- ⁴⁸ *Inscriptiones Atticae Euclidis anno posteriores. Editio tertia*, Pars I. Leges et decreta. Fasc. 2. Leges et decreta annorum 352/1 – 332/1 / Ed. S.D. Lambert, Berlin, 2012.
- ⁴⁹ *Inscriptiones Atticae Euclidis anno posteriores. Editio tertia*, Pars IV. Dedicaciones et tituli sacri. Fasc. 1. Dedicaciones publicae / Eds. J. Curbera, A.K. Makres, Berlin, 2015.
- ⁵⁰ *Inscriptiones Atticae Euclidis anno posteriores. Editio tertia*, Pars I.
- ⁵¹ *Inscriptiones Atticae Euclidis anno posteriores. Editio tertia*, Pars I.
- ⁵² *Inscriptiones Atticae Euclidis anno posteriores. Editio tertia*, Pars I.
- ⁵³ *Inscriptiones Atticae Euclidis anno posteriores. Editio tertia*, Pars IV.
- ⁵⁴ D. Burton, *Public memorials, private virtues: women on classical Athenian grave monuments*, in «Mortality», 2003, vol. 8, no. 1, p. 26-28.
- ⁵⁵ *Inscriptiones Atticae Euclidis anno anteriores. Editio tertia*, Fasc. 2: Dedicaciones, catalogi, termini, tituli sepulcrales, varia, tituli Attici extra Atticam reperti, addenda / Ed. D. Lewis, L. Jeffery adiuvante Eberhard Erxleben, Berlin, 1994.
- ⁵⁶ K. Stears, *Losing the picture: change and continuity in Athenian grave monuments in the fourth and third centuries bc*, in «Word and image in ancient Greece», Edinburgh, 2000, p. 214.
- ⁵⁷ *Inscriptions from the Athenian Agora* / prep. by B.D. Meritt. Princeton, New Jersey, 1966, 32 p.
- ⁵⁸ Lysurgus, *Orationes*, 111-119.
- ⁵⁹ P. Low, *Remembering, forgetting, and rewriting the past: Athenian inscriptions and collective memory*, p. 258-259.

References

1. Aeschines, *The speeches of Aeschines*, Cambridge, 1968.
2. Asmonti L., *Gentrifying the demos: aristocratic principles and democratic culture in Ancient Athens*, in «Study Classici Orientaly», 2015, vol. 61, p. 55-75.
3. Burton D., *Public memorials, private virtues: women on classical Athenian grave monuments*, in «Mortality», 2003, vol. 8, no. 1, p. 26-28.
4. Canevaro M., *Memory, the orators, and the public in fourth-century BC Athens*, in «Greek memories: theories and practices», Cambridge, 2019, p. 136-157.
5. Demosthenes. *Orationes*: in 7 vol., London, Cambridge, 1926-1939.
6. Dinarchus. *Orationes. Minor attic orators*: in 2 vol., London, Cambridge, 1962, vol. 2, p. 165-325.
7. Fragoulaki M., *Introduction: collective memory in Ancient Greek culture: concepts, media and sources*, in «Histos. Supplement», 2020, vol. 11, p. IX-XLIV.
8. Giro P., *Chastnaya i obshchestvennaya zhizn' grekov*, Sankt-Peterburg, 1913, 100 s.
9. Harris E., *Herodotus and the social context of memory in Ancient Greece: the individual historian and his community*, in «The Power of the Individual: Studies in Honor of John K. Davies», 2018, p. 79-113.
10. Hyperides, *Orationes. Minor attic orators*: in 2 vol., London, Cambridge, 1962, vol. 2, p. 370-605.
11. *Inscriptiones Atticae Euclidis anno anteriores. Editio tertia*, Fasc. 2: Dedicaciones, catalogi, termini, tituli sepulcrales, varia, tituli Attici extra Atticam reperti, addenda / Ed. D. Lewis, L. Jeffery adiuvante Eberhard Erxleben, Berlin, 1994.
12. *Inscriptiones Atticae Euclidis anno posteriores. Editio tertia*, Pars I. Leges et decreta. Fasc. 2. Leges et decreta annorum 352/1 – 332/1. / Ed. S.D. Lambert, Berlin, 2012.
13. *Inscriptiones Atticae Euclidis anno posteriores. Editio tertia*, Pars IV. Dedicaciones et tituli sacri. Fasc. 1. Dedicaciones publicae / Eds. J. Curbera, A.K. Makres, Berlin, 2015.

14. Inscriptions from the Athenian Agora / prep. by B.D. Meritt, Princeton, New Jersey: ASCSA, 1966. 32 p.
15. Isocrates, Orations. Letters: in 3 vol., London, Cambridge, 1928-1929, 1945.
16. Joho T., Burckhardt and Nietzsche on the Agōn: the dark luster of ancient Greece, in «Conflict and Competition: Agon in Western Greece», Fonte Aretusa, 2020, p. 267-288.
17. Lazar L., An imagined and imagining demos in Athenian public inscription, in «The imagination of the mind in Classical Athens. Forms of thought», 2023, p. 126-147.
18. Loraux N., The invention of Athens. The funeral oration in the classical city, Harvard University Press, 1986, 479 p.
19. Low P., Remembering, forgetting, and rewriting the past: Athenian inscriptions and collective memory, in «Histos. Supplement», 2020, vol. 11, p. 235-268.
20. Lysias, Orationes. Minor attic orators: in 2 vol., London, Cambridge, 1962, vol. 2, p. 9-157.
21. Lysias, Orationes, Cambridge, 1930, 244 p.
22. Ma J., City as memory, in «The Oxford handbook of Hellenic studies», Oxford, 2009, p. 248-259.
23. Marinovich L, Antichnaya i sovremennaya demokratiya: novye podkhody k sopostavleniyu, Moskva, 2007, 212 s.
24. Stears K., Losing the picture: change and continuity in Athenian grave monuments in the fourth and third centuries bc, in «Word and image in ancient Greece», Edinburgh, 2000, p. 206-227.
25. Steinbock B., A lesson in patriotism: Lysias' against Leocrates, the ideology of the ephebia, and Athenian social memory, in «Classical Antiquity», 2011, vol. 30, no. 2, p. 279-317.
26. The imagination of the mind in Classical Athens. Forms of thought / Eds. by E. Clifford, X. Buxton, Routledge, 2023, 344 p.
27. Vernan Zh.-P., Proiskhozhdenie drevnegrecheskoj mysli, Moskva, 1988, 224 s.
28. Vidal'-Nakeh P., Chernyj okhotnik. Formy myshleniya i formy obshchestva v grecheskom mire, Moskva, 2001, 419 s.
29. Zelinskij F., Istoriya antichnoj kul'tury, Sankt-Peterburg, 1995, 380 s.